

ЄВРОПЕЙСЬКА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті аналізуються проблеми взаємодії європейської колективної пам'яті та ідентичності. Показано вплив історичної пам'яті на суспільну ідентичність.

Ключові слова: *Європа, історична пам'ять, політика історичної пам'яті, історична ідентифікація, ментальність.*

Інтенсивний розвиток процесу глобалізації, «ущільнення» конфліктної та діалогової взаємодії різних народів і культур актуалізують увагу до соціально-історичної пам'яті як одного із важливих інструментів збереження ідентичності різних народів. Причому домінуючим залишається уявлення про історію як основу національної ідентичності¹. Особливо показовою у цьому сенсі можна вважати європейську історію, обтяжену досвідом двох світових війн і спробами після 1945 року вибудувати новий підхід до політики європейської колективної пам'яті як інструмента примирення народів та їх поступу до європейського цивілізаційного єднання. Однак і на цьому шляху після закінчення «холодної війни» країни Європи зіштовхуються з дедалі більшою кількістю проблем. Адже помітним наслідком процесу глобалізації стає тенденція до «зіткнення» різних ідентичностей.

Американський дослідник С.Гантінгтон зазначає, що «у кожного є кілька ідентичностей, які можуть конкурувати одна з одною чи доповнювати одна одну: родові, професійні, культурні, інституційні, територіальні, освітні, релігійні, ідеологічні, інші... Ідентифікацію на будь-якому рівні можна визначити лише через ставлення до «інших»². Країни Європейського Союзу стають національно й культурно різноманітними. Унаслідок цього, наприклад, в Європі загострюється питання взаємодії між секуляризованим європейським християнським світом і традиційною мусульманською культурою. Отже, відчувається потреба аналізу феномена історичної пам'яті в умовах суперечливої взаємодії традиційних, модерних і постмодерних суспільних процесів.

Особливий інтерес окреслене коло проблем має для України, що також переживає складний процес адаптації національної державності до сучасних світових тенденцій. У цьому контексті важливо розглянути вплив інформаційного суспільства на формування та функціонування історичної

пам'яті європейських народів. Адже відповідні соціально-історичні процеси в Україні відбуваються у безпосередній взаємодії з європейськими тенденціями. Складний геополітичний вибір доводиться робити, зважаючи на історичний спадок і географічне розташування.

Насамперед зазначимо, що сучасна Європа це родина народів, єдність яких має духовно-цивілізаційний характер. Бурхлива історія Європи рясно відкрила її не лише мовчазними руїнами, а й численними «пам'ятними місцями», які консолідують такі «уявлені спільноти», як нації. Кожна із них має власну версію «колективної пам'яті». Актуалізація історичної пам'яті відбувається завжди на основі свідомого звернення до минулого через набір цінностей певної культури. Якість і наповненість історичної пам'яті залежить від глибини усвідомлення історичних альтернатив.

Національні історії європейських народів стають «офіційною» версією пам'яті. Як слушно зазначає П.Коннертон, «ми маємо розрізняти соціальну пам'ять і специфічну практику – історичну реконструкцію»³. Хоча остання не залежить від соціальної пам'яті, вона потрібна навіть тоді, коли пам'ять зберігає прямі свідчення людей про певні події.

Вітчизняний історик Н.Яковенко вважає, що «людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі»⁴. Отже, соціально-історична пам'ять виконує важливу функцію: вона фіксує причини й наслідки, вирішуючи прикладне завдання наділення певної події або факту значенням. Завдяки цьому, робота пам'яті – це взаємодія та «гра» із символами і смислами.

Типологічно соціально-історична пам'ять поділяється на «інституціолізовану» «музейну пам'ять» (деякі меморіали можуть стати інструментами забуття), пам'ять у топоніміці громадських місць, «феноменологічну» власне індивідуальну пам'ять, а також пам'ять різних соціальних верств і поколінь (когорт). Також можна виділяти офіційну пам'ять еліти, що інтенсивно впливає на науково-історичну пам'ять, народну пам'ять, яка з другої половини ХХ ст. фіксується «усною історією», а також пам'ять «ідеальну» або міфологізовану, пов'язану зі спробами зміни історичної ідентифікації внаслідок чого вона має зовсім мало спільного з минулим у тому вигляді, яким воно було. Одночасно в суспільній свідомості співіснує колективна пам'ять трьох-чотирьох поколінь, які є сучасниками. У більшості культур існує й гендерний аспект пам'яті, адже у будь-якому суспільстві чоловіки й жінки відрізняються не лише за освітніми і професійними ознаками, а й за набутим «гендерним» досвідом. Зрештою, за географічною ознакою в територіальних межах певної країни можна

виділяти пам'ять сільську й пам'ять міську, тобто урбаністичну, а також пам'ять певних регіонів.

Звертаючись до аксіологічного ціннісного аспекту пам'яті, маємо справу з «пам'яттю переможців» і «пам'яттю переможених». Визначаючи «якісні» емоційні характеристики феномена колективної та індивідуальної пам'яті, можемо виділяти «пам'ять про свободу» й «пам'ять про рабство». Тому навряд чи можна вважати коректним бажання «повернення історичної пам'яті», що апріорі розглядається як «єдина пам'ять», а на практиці в принципі такою бути не може. Насправді, починаючи від модерних часів, тим паче постмодерних, сучасниками яких ми є, маємо справу зі складною соціальною диференціацією і складною структурою соціально-історичної пам'яті. Демократичне ставлення до феномена пам'яті вимагає відтворення множини пам'ятей у всьому її типологічному спектрі.

Треба зазначити, що в інформаційному постмодерному суспільстві феномен історичної пам'яті перебуває у стані змін механізмів формування й суспільно-політичних умов функціонування. Кожен із видів історичної пам'яті перебуває у постійному «діалозі» з усіма іншими. Результатом такої конкурентної взаємодії є «легалізація» суспільних практик підтримки одних аспектів пам'яті й наполегливі спроби «амнезії», або «щасливого забуття» болісних миттєвостей чи аспектів минулого. Результатом такого структурно-функціонального процесу є стандарти поведінки, соціальні міфи й політичні ілюзії певного суспільства. Однак треба мати на увазі, що усталені міфи в житті як особистості, так і нації, відіграють роль не меншу, аніж така ціннісна відносна категорія, як «історична правда».

Причому, чим більше заперечується минуле, тим більш залежним від нього стає суспільство. Звичайно, кожне покоління робить власний історичний вибір, хоча все одно сприйняття сучасності для кожного нового покоління продовжує залежати від його знання про минуле. Утім, і за постмодерних часів передання соціально-історичної пам'яті відбувається за допомогою механізму різноманітних ритуальних дій. Важливе значення мають церемонії вшанування пам'яті. Наприклад, 27 квітня 2007 р. із центру естонської столиці Таллінна перенесли Бронзового солдата з метою створення нового символічного порядку щойно винайдених традицій естонського суспільства. Досить часто в європейських інформаційно насичених суспільствах застосовуються спроби підміни проблем сучасності історичними проблемами. Або перенесення сучасних проблем на минуле, яке знову «по-новому» переграється.

Це й не дивно, адже інтерпретація історії є важливим фактором визначення колективної ідентичності. Боротьба за політичну ідентичність сама стає важливою частиною національної історії. На нашу думку,

ідентичність будь-якого соціального суб'єкта є триєдиним синтезом: того, що суб'єкт думає про себе; того, що інші думають про нього; і того, чим цей суб'єкт є у певний проміжок часу. Причому феномен пам'яті наскрізь пронизує всі три складові ідентичності. Існує діалектичний зв'язок між суспільною та індивідуальною ідентичностями та ментальними станами у минулому. Завдяки належності до певної соціальної групи, індивіди здатні отримувати з пам'яті власні спогади. Пам'ять як соціально-психологічний акт людської свідомості у такий спосіб працює у внутрішньому часі соціальних суб'єктів.

Соціально-історична пам'ять постійно зорієнтована на перегляд історії та її стереотипів. За цих обставин до своєрідного історичного нігілізму веде «демонізація» певних діячів минулого й «канонізація» окремих особистостей або подій минулого. Такий маніхейський підхід до «абсолютного зла» або «добра» надто спрощує реальну картину соціального буття. Потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті, інакше втрачаються важливі смисли, внаслідок чого історична пам'ять фрагментується.

Особливістю постмодерної доби є поступовий перехід від «залізо-бетонної» ідентичності, що домінувала до модерної доби, до її нестійких сучасних форм. Унаслідок цього виникають конфлікти між різними інтерпретаціями пам'яті. «Розломи» пам'яті провокують, як скринька Пандори, різні суспільні енергії. Тому можуть відроджуватися старі міжнаціональні конфлікти, властиві Європі в минулому, що руйнують цінності спільного європейського простору. Яскравим прикладом цього процесу є події 1990-х років на Балканах, що відбувалися в процесі розпаду Югославії. Символічна війна у «місцях пам'яті» сербів, хорватів й боснійських мусульман роз'ятрила рани минулого, спровокувавши гострий ціннісний конфлікт, який призвів до тривалої громадянської війни.

Однак навіть за цих умов процес економічної й політичної європейської інтеграції, важливим результатом якого стало офіційне створення 1 листопада 1993 р. Європейського Союзу, вимагає вкорінення ідеї єдності Європи в минулому, адже саме пам'ять є специфічною формою переконання в істинності актуального результату суспільної практики. У цьому випадку важливим є переконання у культурній і цивілізаційній єдності європейських народів.

В епоху глобалізації питання про засвоєння європейського культурного капіталу набуває особливого сенсу. У праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному сенсі» німецький філософ І. Кант пропонував як предмет історії – науки досліджувати переживання й наміри не окремих людей, а людства в цілому⁵.

Найчастіше історики розміщують факти за схемою розвитку суспільства від етносу до народності й від народності до нації. В Європі нації з'являються як результат тривалого культурно-історичного розвитку певних територіальних державних утворень. У Західній Європі, на відміну від Східної Європи загалом, та українських земель зокрема, приблизно у XIII столітті зароджується поняття свободи, що стимулюється вже не лише дискусіями інтелектуалів на теми свободи волі, а й реальними правовими відносинами передусім у середньовічних містах.

Починаючи з часів Великої французької революції, суб'єктом політики стає не лише аристократія, а й більша частина населення країни, принаймні охопленого здобутками Просвітництва. За результатами наполеонівських війн національна самосвідомість об'єднує різні верстви населення, які доти були розділені соціальними, регіональними, етнічними, релігійними бар'єрами. У гру історії долучається станова нація. Поступово, залежно від ступеня прогресу Просвітництва, національна самосвідомість формується у публіки, що регулярно читає. Носієм національної самосвідомості стає інтелігенція, яка синтезує стилі мислення, властиві для усної й писемної культури⁶.

У другій половині XVIII ст. на хвилі Великої французької революції формувалися широкі патріотичні рухи, що були наступною стадією процесу європейської політичної модернізації. Причому відтоді під патріотизмом розуміється така суспільно-політична поведінка, за якої спільні інтереси, зазвичай, переважають над особистими. На цій основі формується демократичний режим громадянського суспільства, здатний не просто «терпіти» інтереси бюрократії, а й контролювати її та змушувати працювати у загальних суспільних інтересах. Особистість всією системою соціального контролю зобов'язується ідентифікувати себе з державою.

Національно-визвольні рухи формують ідеологію, що визначає критерії ідентифікації певної нації. Причому націоналізм стверджує певну націю на основі надання ознак «неповноцінності» іншим націям. У країнах Європи особливо інтенсивно такі модерні традиції започатковувалися впродовж 1870-1914 рр., коли відбувалася невпинна трансформація новітнього у застаріле⁷. Не слід забувати, що до цих модерних часів більша частина населення Європи проживала у сільській місцевості й користувалася відповідними соціальними практиками відносин із пам'яттю. Приблизно з цього часу починає домінувати відчуття того, як «швидко минає час» і «біжить» історія⁸. Унаслідок цього людина стає відповідальною як за минуле, деякі цінності якого переносить у сучасне, так і за майбутнє, що готує власними зусиллями.

Упродовж XIX-XX ст. історична пам'ять зберігалася й культивувалася інтелігенцією, насамперед шкільними учителями історії, уроки яких

започатковували формування політичної свідомості. «Образи з минулого, – як слушно зазначає П. Коннертон, – зазвичай «виправдовують»/легітимізують соціальний лад теперішнього»⁹. Наприклад, суперечлива роль шкільних підручників у формуванні образів ворога стала очевидною ще після Першої світової війни, а особливо після Другої світової війни, коли політичний націоналізм став сприйматися в Європі як негативний оціночний термін. Утім, в сучасній Європі офіційне поширення історичних знань через навчальні заклади та неофіційне їх обговорення у родинях залишаються важливими інструментами політичного впливу. Кожний учасник дискусії стає захисником певної справи і досить часто звинувачує опонентів у навмисному ототожненні історії й політики.

Водночас у постмодерному суспільстві за інформаційним галасом, зазвичай, проглядається замало сенсу щодо сучасних учинків і заяв, не кажучи вже про такі, що зроблені у минулому. Хоча, звичайно, оповідь про одне життя є віддзеркаленням усної історії соціальної групи, що впливала на життя індивіда. Минуле досліджується на основі знань та уявлень, складених у конкретну епоху. Своєю чергою історик інтерпретує реальність крізь призму власних уявлень та інтелектуальний доробок «своєї» епохи.

В історії завжди взаємодіють дві тенденції: одна спрямована на зміцнення, самозбереження соціальних структур та інститутів, інша – на їх руйнацію й ліквідацію старих форм буття заради появи нових. Німецький філософ Ю.Хабермас висуває як основні динамічні характеристики історії спроможність людини до критичної раціональності й відкритої демократії. Творити соціальний світ без пам'яті про минуле неможливо. Дуже часто тяжкі умови повсякденного буття в «сучасності» з часом оцінюються як «чудові старі часи». За цих обставин досить часто з проблемного поля історії вилучається парадоксальне «сучасне», що виявляється «виключеним третім», тобто ані минулим, ані майбутнім, й водночас тим й іншим.

Однак історією керує не лише розум, а й основний інстинкт (часто нагадують, що кохання й голод керують світом), тому для розуміння історичних подій потрібно враховувати пристрасті й афекти, бажання та мотиви, що визначають поведінки індивідів і суспільств. Зрештою, історія цивілізації це не лише історія розуму, а й страху. Причому страх як інструмент адаптації до навколишніх умов з часом набуває все більш складних форм. Умови соціальної нестабільності доби глобалізації й поява суспільства великих ризиків провокує нові страхи, внаслідок чого ускладнюється засвоєння так званих «уроків історії». Найчастіше саме ілюзії допомагають виживати. Утім, як зазначав український поет

В. Симоненко, «на цвинтарі утрачених ілюзій немає місця для нових могил».

Отже, історична пам'ять зберігає накопичену соціальною системою інформацію. Наявність пам'яті підтримує безперервність суспільної свідомості, завдяки чому забезпечується самототожність різних соціальних суб'єктів. У громадській думці «сучасне» відділено від історичного «минулого» проміжком часу в сорок-п'ятдесят років. Після цього часу колишні протиріччя, зазвичай, зникають. Однак минуле відіграє важливу роль у громадській свідомості. Воно є одним із елементів, які зміцнюють або руйнують соціально-психологічну єдність нації. Масами легше керувати силою уяви, аніж брутальною фізичною силою. Інформація перетворюється на головний інструмент культурної гегемонії.

Звертаючись до історії культур пам'яті, вітчизняний історик С.П. Стельмах посилається на доробок французького дослідника П. Нора, який започаткував проєкт вивчення місць національної пам'яті. Виділяються три напрями досліджень: пам'ять і нація, пам'ять і простір (топографії пам'яті), пам'ять і соціальна та етнічна сегментація (середовища пам'яті)¹⁰. Утім, слід пам'ятати, що феномен історичної пам'яті існує у масовій свідомості як динамічне соціальне явище, особливо в умовах бурхливої суспільної трансформації. Різні соціальні прошарки мають власну історичну пам'ять. Особливість другої половини ХХ ст. полягає в тому, що в цей час не лише еліта є зберігачем пам'яті, а й більше значення має феномен масової історичної пам'яті. За висловом французького культуролога Ж.Дерріда, «рецепція – це завжди прилаштування до себе, тобто перетлумачення»¹¹.

Важливим фактором стабільності державного устрою залишається система цінностей, яка поділяється більшістю членів суспільства. Неможливо змінити суспільні норми шляхом їх трансформації в окремих членів суспільства. Потрібно забезпечити зміну лідерів громадської думки. Еліта, попри більшу роль «народних мас» у процесі осмислення пам'ятних подій, залишається головним зберігачем пам'яті. Утім, «інтереси часто істотно відрізняються в різних групах навіть усередині однієї держави, а також між елітами і громадянами», тому «еліти не обов'язково працюють заради спільних інтересів, позаяк мають власні»¹². Щоправда, в інформаційному суспільстві, особливо в альтернативних щодо офіційних комунікаціях, формуються контр-еліти з альтернативними уявленнями про досвід. Однак думки тих, хто не має засобів для духовного виробництва, підпорядковані світогляду еліти. Тому продовжує працювати відомий соціальний факт, аби сформувати думку широкої аудиторії досить вплинути на думку лідерів. Причому для кожної категорії населення є свій авторитет. Однак це досить складно зробити, адже факти завжди навантажені

символічним значенням. Вони інтерпретуються на основі ціннісних установок, які з часом змінюються, але деякі з них пам'ятаються тривалий час.

За доби початку писемності грамотна людина сама добирала факти й інтерпретувала їх. Водночас, отримуючи факти від інших, все одно можна було їх самостійно перевіряти та інтерпретувати. З винайденням друку людина отримала факти та їх інтерпретацію, що вміщувались у її власну модель світу. Однак в інформаційнішому суспільстві людина отримує факти, їх інтерпретацію та світогляд одночасно. Без зусиль можна сприйняти повідомлення, що вкладається у часовий проміжок від 4 до 10 секунд. Інакше доведеться докладати додаткові зусилля. Перше повідомлення має більший вплив на свідомість, аніж усі наступні. Навіть сенсаційна інформація «вигорає» максимум за тиждень. Відчуття кризи зменшує спроможність до критичного сприйняття фактів. На цю закономірність працює й «сенсаційність» подачі фактів, включно з подіями минулого. Певна подія може домінувати над рештою. Адже людський розум обмежений, тому в пам'яті залишаються, зазвичай, лише вершини подій, навколо яких концентруються інші події.

Чим більший обсяг інформації ми отримуємо, тим меншою є наша спроможність його адекватно контролювати. Унаслідок цього дедалі більшу роль починають відігравати міфологічні моделі сприйняття минулого, що дають можливість уявити всю його складність у спрощеній формі. Штучно створена картина дійсності «інсталюється» у свідомість повсякденною інформаційною роботою. Створюється віртуальний світ, в якому так само віртуально вирішуються проблеми. Єдиною реальністю стає джерело інформації, а не об'єктивний світ.

Важливе значення має також семантика пам'яті, що звертається до семіотики. Остання є загальною теорією знаків. Вона поділяється на прагматику, що аналізує відносини між знаком і дослідником, семантику (ставлення знака до об'єкта, який він означає), та синтактику (досліджує взаємини між знаками). Семіотика звертається й до такого знаку, яким є мова. Саме мова зберігає інформацію, є засобом пізнання й висловлення емоцій. Без мови неможливе мислення й пам'ять. Мова покликана класифікувати безперервний інформаційний потік. Вона відіграє вирішальну роль у процесі формування, підтримання й зміни громадської думки. Адже Слово має суттєве значення для поведінки соціальних суб'єктів. Тому мова це не лише галузь лінгвістики, а й лексичне віддзеркалення психології народу, його світосприйняття та оцінки зовнішнього соціального середовища. Наприклад, нерозуміння контексту може спотворювати сприйняття минулого. Окрім основного значення, тобто денотації, низка термінів має конотацію. Тобто додатковий зміст, якому

властиві семантичні або стилістичні відтінки, які використовуються з метою емоційно-оціночних суджень. Метафори включають асоціаційне мислення, яке «економить» інтелектуальні зусилля. Пристрасті є мотором сучасної економіки, розрахованої на продукування бажань.

Різним історичним епохам властиві власні культурно-історичні форми ментальності, як ідеї, оформлені у колективних міфах, мріях, уяві. Менталітет не дається від народження, а штучно культивується через логіку мислення й соціальні установки і культуру емоціонального життя членів суспільства. Інструментальні знання, що є придатними для перетворення світу, дуже брутально трансформують ментальність – характер, тобто «габітус» як своєрідні культурні стереотипи. Суб'єктивно уява залишається важливим механізмом пам'яті. Спроможність кохати, вірити, сподіватися, страждати та насолоджуватися не дана від народження. Ці норми комунікації, духовні цінності й переживання розвиваються у процесі соціального життя і передаються від покоління до покоління як традиція. Однак сучасне суспільство, орієнтоване на пізнання, мало уваги приділяє формуванню вольових, емоційних, пам'яткових, ціннісних структур свідомості.

Людина постмодерної доби змінює знаки і сенс символів не тому, що втрачає зв'язок з традицією, а тому, що трансформує саму традицію. Наприклад, лише за постмодерних часів можна стати плагіатором, нічого не опублікувавши. Коли нью-йоркське видавництво «Робертс букс» випустило фоліант із сотні чистих сторінок під назвою «Порожня книга», дирекція бельгійського видавництва «Пресс» подала до суду. Бельгійці раніше випустили книгу такого ж «змісту», але під заголовком «Спогади безпам'ятного»¹³.

Європейська наука намагається опанувати соціально-історичною пам'яттю через її квантифікацію, класифікацію, верифікацію та фальсифікацію. За постмодерних інформаційних умов суспільство відмовляється від раціонального контролю з боку держави за економічними, політичними, інформаційними та іншими процесами. Владні структури національної держави втрачають спроможність надійно регулювати циркуляцію товарів, грошей, ідей, навіть збереження генофонду нації шляхом управління сексуальністю.

Скорочення населення, криза інституту національної держави, ідеологічний вакуум, розкол між елітами і народом, приплив емігрантів з іншою культурною й релігійною ідентичністю, аніж у країнах Європи. Транснаціональна логіка розвитку бізнесу вимагає мультикультуралізму. Церква пристосовується до нових варіантів сексуальної поведінки, аби не втратити прихожан. Водночас чимало емігрантів, які ідентифікують себе з позаєвропейськими культурно-цивілізаційними традиціями, розглядають

Європу як простір для дикого полювання й найчастіше не мають щирого наміру змінювати власну ідентичність. Тому радикальна відмова від європейських християнських традицій і цінностей призводить до виникнення нових ризиків самій європейській ідентичності.

Зрештою, ким себе нація, або особистість вважає, тим вони, принаймні у потенції, є. Якщо відчувати себе «периферійними сиротами», які не змогли побудувати власного дому й тому стукаються до чужого з проханням про шматок хліба, такі «гості» нікому в об'єднаній Європі не потрібні. Справжня ідентичність включає в себе не лише знання про себе, а й почуття впевненості у власних силах, поваги до себе. Той, хто втратив себе, той є агресивним щодо інших. Той, хто тотожний собі, не боїться Іншого, невідомого, а прагне його толерантно зрозуміти.

Щоправда, надто наївно вважати, що «постнаціональне» суспільство в умовах глобалізації створить толерантних космополітів. Адже ми є свідками інтенсифікації національно-етнічних конфліктів. Відбувається нова диференціація суспільств, з'являються нові національно-культурні бар'єри. За цих умов постмодерне суспільство намагається за допомоги механізмів пам'яті керувати не ідеями, а бажаннями людей.

У світі, який переживає процес глобалізації, відбувається зміна технологій панування і влади, що обумовлено інформаційними й комунікаційними трансформаціями. Ми є свідками зменшення ролі інтелектуального виховання, орієнтованого на передачу особистого досвіду, й розвитку суспільства спектаклю, в якому візуальні «дива» керують повсякденністю. Звичайно, суспільством спектаклю була вже пізня Римська імперія, але вона впала під тиском варварів, які не сприйняли політичної семіотики та аксіології Рима¹⁴. Сучасне суспільство спектаклю набуває глобальних рис.

Глобалізація стала символом кризи проекту Модерну. Постмодерн замість цінностей висуває систему інтересів. Однак без певної системи цінностей немає образу майбутнього. Дедалі частіше паралелі з цим досвідом видаються актуальними й для Європейського Союзу. Поки що найбільш активно у формуванні спільної європейської пам'яті використовуються «місця пам'яті». Зокрема європейські туристичні об'єкти стають матеріальним інструментом підтвердження історичної пам'яті. Утім, можливість жити у рідному комфортному соціокультурному середовищі відіграє не меншу роль, ніж матеріальний добробут. Тому після розширення Європейського Союзу та відкриття національних кордонів вся Південна Європа не переселилася на багату Північ.

Європейська ідентичність і національна ідентичність є, використовуючи термінологію німецького соціолога Макса Вебера, ідеальними моделями соціально-історичних наук і політики. Досить часто терміни недоречно

«жартують» зі смислу. Це стосується й взаємовпливу між пам'яттю і національною свідомістю. Нації є основними суб'єктами проекту модернізації. Націоналізм завжди апелює до певної ідентичності. Вона формується на основі спільних символів, ідей, слів, цінностей. Зазначений інструментарій забезпечує адекватність сприйняття власної ідентифікації. За умов глобальних трансформацій Європа шукає можливості для свого цивілізаційного самозбереження.

Національний характер є важливим ідеологічним конструктом, що використовується елітами з метою досягнення конкретних цілей. Неважко переконатися в тому, що він формується історично, під впливом політичних, економічних, культурних умов. Причому, чим більш суперечливою є ця історія, тим суперечливішим він є. Отже, національний характер є не стільки об'єктивною, скільки символічною реальністю, яка сприймається через родинну та інституційну соціалізацію із покоління у покоління через засвоєння нових ментальних характеристик.

Національні еліти залишаються переважно консервативними. Зокрема впродовж років незалежності України було чимало приводів, аби переконатись у домінуванні в середовищі вітчизняної еліти неєвропейських установок і цінностей. Це не просто стимулює суперечливість у громадській думці між декларованим пріоритетом європейського інтеграційного шляху й реальною суспільною практикою еліти, а й веде до інфляції соціального капіталу, що ґрунтується на іманентній соціальній довірі. Соціальний капітал це набір неформальних цінностей, що поділяються усіма членами спільноти, і це дає їм можливість їм довіряти один одному в рамках апеляції до цих цінностей. Унаслідок цього Україна фактично повторює постмодерний тренд західного світу, що веде до морального індивідуалізму й мініатюризації суспільства¹⁵.

Поняття «національна ідентичність» означає комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу ідентифікації окремих осіб і груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею»¹⁶. На думку Еріка Еріксона, взагалі ідентичність має три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі дії з минулим і надіями на майбутнє переживаються як такі, що пов'язані з сьогочасною дійсністю; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі: людина сприймає себе всюди як цілісність, а всі свої дії та рішення розглядає не як випадкові, або кимсь нав'язані, а як внутрішньо зумовлені; ідентичність переживається серед значимих інших: взаємовідносини й ролі допомагають підтриманню і розвитку почуття інтегрованої, пролонгованої у часі ідентичності¹⁷.

Життя на трансформаційному «переламі», розвиток від однієї кризи до іншої стають викликами для суспільної свідомості. За цих обставин лише національна міфотворчість не порятує. Лінії розколу в процесі актуалізації історичної пам'яті проходять не лише через окремі соціальні прошарки та регіони, а й через індивідуальну свідомість.

Орієнтація на демократичні й ліберальні цінності не сприймається як відмова від власної ментальності, релігійної та історичної традиції. Загалом історичне минуле займає чільне місце серед ознак етнічної консолідації, тому входить у структуру національної самосвідомості. Водночас у сучасному українському суспільстві відсутня спільна система цінностей, що визначають цивілізаційну ідентифікацію й суб'єктивну індивідуальну самоідентифікацію.

Нерозв'язані проблеми з ідентифікацією, звичайно, має і Європейський Союз. Завершення «холодної війни» позначилося радикальними змінами геополітичного устрою Європи. Формування нової європейської системи міжнародних відносин, символом чого стало розширення Європейського Союзу, позначилося радикальною зміною «політики історичної пам'яті». Попри формальне завершення процесу «об'єднання» Європи, Старий континент залишається поділений на «стару» та «нову» Європу не лише внаслідок різного ставлення до актуальних міжнародних проблем, а й «завдяки» різним традиціям функціонування історичної пам'яті.

Фактично «офіційна» історія залишається політикою, звернутою у минуле. Звичайно, це стосується головним чином історії трагічного ХХ століття. На жаль, «політика пам'яті», особливо у країнах Східної Європи, часто не веде до ослаблення почуття неприязні та забезпечення мирного співіснування. Причому претензії до минулого безглузді. Треба мати на увазі, що є два принципово різні соціальні почуття: провина і сором. Соціологи навіть увели поняття «культура провини» і «культура сорому». До культури другого типу належать східні народи: араби, китайці, японці. Для них найстрашніше порушити соціальні норми своєї групи, не справдити надії близьких людей. Вони соромляться своїх співгромадян, якщо ті порушують загальноприйняті норми, правила, порядок.

Отже, сприйняття подій і фактів залежить від минулого досвіду. Уява – це образ події, що у певній формі була сприйнята. Це також стосується таких понять, як «історичний факт (подія)», «причина історичної події», «наслідок історичної події». Причини неадекватного уявлення про минуле можуть бути різними: це і обмеженість суспільно-історичної практики у кожному конкретний момент історичного буття, і абсолютизація окремих моментів процесу пізнання, порушення логічних правил мислення, людські емоції, догматичний стиль мислення тощо. Американський просвітник Бенджамін Франклін справедливо зазначав, що кредитори мають кращу пам'ять, ніж

боржники. Зазначимо, що зміст актуалізованої в пам'яті історії з плином часу змінюється.

Сприйняття національної історії має цілісний характер, воно мало залежить від вікових, гендерних і соціальних характеристик. Європа залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність. Пошуки «вічної» Європи стають способом самоідентифікації європейських народів. Європейський Союз розвивається лише завдяки «культурі забуття», але об'єднана Європа може визначити себе духовною єдністю, пам'ятаючи про минуле. Водночас зберігається потреба фіксації власної колективної ідентичності, аби запобігти перетворенню на небожів загальної історії.

Європа має чимало «місць пам'яті», які підтверджують тезу про те, що вона ніколи не була єдиною. Немає щасливої амнезії, хоча й забуття потрібне, аби ментально різним частинам суспільства продовжувати жити разом. Інакше подорожі у минуле навряд чи допоможуть долати страхи, що готує майбутнє. Невипадково часто закликають не відкривати скриньку Пандори пам'яті. Ключовою проблемою для формування загальноєвропейської історичної пам'яті є тенденції до наднаціонального написання історії. За модерних часів історія найчастіше використовувалася для легітимізації національної або навіть націоналістичної політики. Унаслідок цього європейська історична пам'ять має спільним лише розбрат і війни.

Державі складно зберегти монополію на написання історії. Не факт, що «об'єднання болісної пам'яті Європи виявляється найкоротшим шляхом до спільного майбутнього»¹⁸.

Східна Європа ототожнює сталінський тоталітаризм із націонал-соціалізмом і дедалі гучніше наполягає на засудженні комуністичних режимів аналогічно гітлерівському. Натомість Російська Федерація розглядає ці кроки як образу пам'яті мільйонів загиблих та їхніх нащадків. Минулі конфлікти отримують можливість прорватися у майбутнє та вкотре поділити Європу. Матеріальна і символічна компенсація через 65 років після закінчення Другої світової війни виглядає парадоксально. Французький науковець Ж.Мінк констатує, що Європа, яка не може визначити себе історично, повинна визначатися через право¹⁹.

Міграційні процеси вносять суттєві корективи до актуальної європейської колективної пам'яті. Громади емігрантів, які належать не до європейської культурної традиції, приносять із собою нові стандарти поведінки, що конфліктують із усталеними. У Швейцарії провели референдум, за результатами якого заборонили будувати мінарети. У Франції ведуть боротьбу проти хіджабів, що закривають жіноче обличчя.

Звичайно історія України, як і будь-яка інша національна історія європейських народів, розкриває своє значення і сенс у контексті європейської

історії. Попри це, дехто з українських науковців розглядає причини небажання країн «старої» Європи надати європейській державі Україні перспективу членства в Європейському Союзі, зокрема в «незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом»²⁰. Зокрема йдеться про засудження комуністичних режимів. Утім, «справедливість» на думку одних, є «несправедливістю» для інших. З'ясування додаткових фактів про минуле веде не лише до матеріальної або символічної компенсації, а й може вести до нових конфліктів і навіть до перманентного політичного насилля. Зрештою, жити пам'яттю про минулі образи означає свідомо створювати дефіцит енергії для нормального творчого життя у сьогоденні.

«Минуле – це не те, що «відбулося й зникло», зберігшись у пам'яті історика або колективній пам'яті, а те, що продовжує існувати в іншій формі та діяти»²¹. Соціокультурна ідентичність передбачає конфлікт інтерпретацій, який часто провокує когнітивний дисонанс, особливо, коли «реальні» події минулого заміщаються «бажаними» подіями. Наразі примару комунізму піддають впливу електрошоку, аби вона виглядала «живою», лякаючи Європи, особливо за умов глобальної економічної кризи.

Цей факт укотре підтверджує тезу про те, що історична пам'ять залишається інструментом легітимізації або делегітимізації влади, а також ідейної боротьби за, користуючися термінологією А.Грамші, «культурну гегемонію». Тому «боротьба громадян проти влади держави є боротьбою за право пам'ятати на противагу насильницькому забуттю»²². Ігри з пам'яттю ведуть як ті, кого змушують забувати, так і ті, хто зацікавлений у забутті. Офіційне забуття «ампутує» частину колективної пам'яті. Унаслідок цього, через інструментальне використання минулого, здійснюються спроби зміни ідентичності й політичного впливу. Наприклад, у Російській Федерації дедалі чіткішим стає дискурс між прихильниками західного підходу до тлумачення подій доби «холодної війни», який проводить паралелі між радянським комунізмом і німецьким націонал-соціалізмом, а також апологетами ідеологічної спадковості між радянським минулим і міжнародно-правовою спадкоємністю СРСР, яка належить Росії. «Хоча вже давно немає залізної зависи, вона відкидає тінь», унаслідок чого «запаси ворожнечі стратегічного значення переходять від покоління до покоління»²³. Натомість російський юрист та історик О.Звягінцев зазначає, що умовою перегляду геополітичних підсумків Другої світової війни є прирівнювання країни-агресора Німеччини та СРСР, який вів справедливу війну та порятував світ від нацизму²⁴. Отже, дискусії з приводу відносин між актуальною політикою та історією тривають.

Однак в інформаційному суспільстві дуже складно зберегти владний контроль над колективною пам'яттю. Тому великий проект формування

загальноєвропейської ідентичності, який у форматі Європейського Союзу має суттєвий політичний сенс, стикається із серйозними теоретичними й практичними проблемами. Швидше за все, потрібно дочекатися зміни кількох поколінь, які житимуть в об'єднаній Європі, аби стереотипом стало саме уявлення про потребу спільної колективної пам'яті про давнє й недавнє європейське минуле. Однак і після цього позитивне завершення цього процесу залежатиме від ступеня успішності європейської інтеграції загалом.

¹ Традиции исторической мысли. Материалы научного семинара памяти / Вып. 1. – М., 2009; Вып.2 – М., 2010.

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, – 2006. – С.152-153.

³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.31.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.34.

⁵ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения. – М., 1981. – Т.6 – С.7-8.

⁶ Маршалл Мак-Люэн. Галактика Гуттенберга. Сотворение человека печатной культуры. – К., 2004. – С.12.

⁷ Коннертон П. Вказ. праця. – С.102.

⁸ Історія європейської ментальності. – Львів, 2004. – С.707.

⁹ Коннертон П. Вказ. праця. – С.17.

¹⁰ Стельмах С.П. Історія культур пам'яті // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.601-602.

¹¹ Пушкарёва Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. – 2004. - №5. – С.5.

¹² Галер М. Європейський розкол між елітами та громадянами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. - №2. – С.9–10.

¹³ Голос України – 2009. – 8 липня. – С.8.

¹⁴ Норвич Джон. История Византии. – М., 2010. – С.60.

¹⁵ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2004. – С.130.

¹⁶ Нагорна Л.П. Ідентичність національна, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії // Енциклопедія історії України. - Т.3. – С.416.

¹⁷ Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – С.9.

¹⁸ Розенберг Д. Іспанія: осягнути Голокост, осягнути Європу // Європа та її болісні минавшини. – К., 2009. – С.65.

¹⁹ Мінк Ж. Європа та її «болісні» минавшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Там само. – С.14.

²⁰ Дорошко М. Відбудувати спільний простір пам'яті // Там само. – С.9.

²¹ Оруджев З.М. Способ мышления эпохи и принцип априоризма // Вопр. философии. – 2006. - №5. – С.19.

²² Коннертон П. Вказ. праця. – С.33.

²³ Млечин Л.М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики. – М., 2009. – С.5.

²⁴ Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». – М., 2010. – С.5.

В статье рассмотрены проблемы эволюции европейской коллективной памяти и идентичности в контексте постмодерных условий существования Евросоюза. Показано влияние исторической памяти на идентичность.

Ключевые слова: *Европа, историческая память, политика исторической памяти, историческая идентификация, ментальность.*

The chapter also discusses of European collective memory. This problem has influence of historical memory for social identity.

Key words: *Europe, historical memory, policy of historical memory, historical identity, mentality.*